

SOSYAL HAKLAR KAPİTALİZMİN TEK TARAFLI ANLAŞMASI MI?

Umut Omay
İstanbul Üniversitesi

ÖZET

İşçi sınıfı uzun ve zorlu mücadeleler sonucunda sosyal haklara kavuşmuştur. Sosyal hakların varlık sebebi kapitalizmin yol açtığı kötü yaşam ve çalışma koşullarının neden olduğu olumsuzlukları hafifletmek olarak görülmektedir. Oysa, sosyal hakların başından beri kapitalizm yol açtığı olumsuzlukları tamamen ortadan kaldırma gibi bir amacı olmamış, bunun yerine kapitalizmin yol açtığı olumsuzlukların acılarını bir miktar olsun azaltmak tercih edilmiştir. Sosyal hak kazanımlarının içeriğine bakıldığında, elde edilen sosyal hakların aslında kapitalizmin belirli bir amaç doğrultusunda yapmış olduğu tek taraflı bir anlaşmanın içeriğini oluşturduğunu ve kapitalizmin hakimiyetinin bir örtülü kabulü olduğunu düşünmek için yeterli neden ortaya çıkmaktadır. Bu tebliğin amacı sosyal hakların ortaya çıkış sürecini ve arkasında yatan düşünceler çerçevesinde sosyal hakların kapitalizmin tek taraflı bir anlaşması olup olmadığını sorgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Haklar, Kapitalizm, Sosyal Hakların Kaynağı, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Sosyal Hakların Manipülasyonu, Tek Taraflı Anlaşma

ABSTRACT

Working class went under hard and tough struggles to gain its social rights. It is believed that social rights are there to mitigate the negative life and working conditions that capitalism offers. But, capitalism does not have an aim to erase the negative conditions it offers instead it tries to make us believe that it is so. When looking into the context of the social acquisitions it is seen that social rights are parts of the unilateral agreement that capitalism made and it is agreed implicitly. The aim of this paper is to question whether social rights are parts of a unilateral agreement that capitalism made, in terms of the social rights' emergence in history.

Keywords: Social Rights, Capitalism, The Source of Social Rights, The Universal Declaration of Human Rights, The Manipulation of Social Rights, Unilateral Agreement

GİRİŞ

Sosyal haklar, kapitalizmin ve buna bağlı olarak küreselleşmenin giderek hakimiyetini pekiştirmesiyle birlikte, sosyal bilimlerin öncelikli inceleme konularından biri haline gelmiştir. Sosyal haklar konusunun geniş ilgi bulmasının nedeni, kapitalizmin küreselleşmeyle birlikte toplumun bütün kesimlerini daha önce hiç olmadığı ölçüde etkilemeye başlamasının

yanı sıra özellikle üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun olan işçi sınıfı ile sosyal açıdan korunmaya muhtaç olan toplum üyelerinin durumlarındaki kötüye gidiştir. Sosyal haklar görece yeni bir olgu olmayıp, kapitalizmin hakimiyetini pekiştirdiği sanayi devriminden itibaren ilgi konusu olmuştur. 19. yüzyılın başından itibaren geniş halk kitleleri durumlarının iyileştirmesi taleplerinde bulunmuşlar ve bu talepler zaman zaman kitlesel mücadelelere zemin oluşturmuştur. Bu mücadelelerin sonunda sosyal hakların tanınması ve korunması ile ilgili birçok düzenleme gerek ulusal düzeyde gerekse de uluslararası düzeyde gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemeler arasında 1948 yılında Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” ön plana çıkmaktadır ve özellikle sosyal hakların, günümüz anlamıyla, temel dayanakları arasında “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi”nin bulunduğu görüşü yaygındır.

I. SOSYAL HAKLAR

Sosyal hak kavramının neyi ifade ettiği ve bu kavramın içeriğinin ne olduğunun daha açık bir biçimde anlaşılabilmesi için öncelikle hak kavramının neyi ifade ettiğinin ve içeriğinin ne olduğunun anlaşılması gerekmektedir. Hak kavramının tek bir açıklaması olmadığı gibi, hak kavramının nasıl tanımlanması gerektiği de tartışmalı bir konudur. Örneğin Aydın, hak için “hukuk düzeninin kişilere tanıdığı yetkidir” (Aydın, 2003: 12) tanımlamasını yaparken, Arsal hak için “hukuk düzenince tanınmış, sınırı, konusu, kullanılma şekli ve koşulları gösterilmiş, yararlanılması toplumca sağlanmış özgürlüktür” (Aydın, 2003: 12) demektedir. Dolayısıyla hak kavramının kişinin özgür iradesinden kaynaklanan, kendi çabasıyla elde edilmiş aktif bir özelliğinin bulunmadığını, kendisine belirli bir toplumsal kurgu çerçevesinde verilmiş, pasif nitelikte bir özelliğinin bulunduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Aynı şekilde, sosyal hakların da ne olduğu, neleri kapsadığı üzerinde tartışılmakta olan bir konudur. Bazı yazarlar, sosyal hakları yoksullukla ilişkilendirmek eğilimdeyken, konu ile ilgili temel metin olarak gösterilen “Yurttaşlık ve Sosyal Sınıflar” isimli makalesinde Marshall sosyal hakkı, medeni haklar ve siyasi haklar sürecini ve böylelikle yurttaşlık sürecinin tamamlayan kısaca eşit yurttaşlık statüsü ile ilişkilendirdiği bir kavram olarak ele alırken, Sen “yapabilirlik” kavramını ön plana çıkarmaktadır (Buğra, 2005: 8).

Marshall, kapitalist Batı toplumlarında sosyal hakların ortaya çıkışını 3 aşamalı bir süreç olarak düşünmektedir. Marshall’a göre sosyal haklar, yurttaşlık kavramının ortaya çıkarılmasında yaşanan üç aşamalı geçiş sürecinin üçüncü ve son aşamasını oluşturmaktadır. Marshall, yurttaşlık kavramının oluşum sürecinin önce medeni hakların 18. yüzyılda, bunun devamı olarak siyasi hakların 19. yüzyılda ve sosyal hakların da 20. yüzyılda kazanılmasıyla tamamlandığını ileri sürmektedir (Marshall, 2006: 6-9).

Gülmez’e göre sosyal haklar, “...temelde ekonomik yönden güçsüz olanların korunmasını ve öncelikle özel olarak korunmaya gereksinmesi bulunan sosyal sınıflar, elverişsiz konumdaki kişi, grup ya da kesimleri ve toplumdan dışlanan kişiler için ekonomik ve sosyal adaleti ve eşitliği gerçekleştirmeyi amaçlayan haklar”dır (Gülmez, 2009: 10). DİSK’in Sosyal Güvenlik Reformu ile ilgili hazırladığı bir raporda sosyal hakların tanımı şu şekilde yapılmıştır: “Sosyal haklar, kapitalist sistemin belirli bir evresinde, emek gücünün yaşam-

sal gereksinimlerinin karşılanması ve kendini yeniden üretmesi için ortaya çıkmış, sosyalist sistemin etkisi ile kurumsallaşmış, işçi sınıfının mücadelesi ile genişlemiştir. Bu nedenle “insanlık tarihi boyunca” değil, ancak iki yüzyıllık bir geçmişten söz etmek olanaklıdır” (DİSK, 2004). Dolayısıyla verilen örneklerden ve tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere sosyal hakların belirli bir şarta bağlı haklar olarak tasarlanmış olduğu ileri sürülebilir.

Sosyal hakların ne olduğu ve neleri kapsadığı ile ilgili yaygın bir görüş ise, “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi”nde ikinci kuşak haklar olarak tanımlanan hakların sosyal haklar olduğu yönündedir (Alptekin, 2004: 137). “İnsan hakları Evrensel Bildirgesi”nde yer alan haklardan ikinci kuşak hak olarak tanımlanan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar şu şekilde sıralanmaktadır (T.C. Başbakanlık, 2007: 16): Çalışma hakkı, Sosyal güvenlik hakkı, Sendika kurma hakkı, Toplu sözleşme ve grev hakkı, Yeterli yaşama düzeyi hakkı (beslenme, konut), Eğitim hakkı, Sağlık hakkı, Kültürel yaşama katılabilme hakkı.

Sosyal hakların içeriğine bakıldığında, bu hakların doğrudan ya da dolaylı bir biçimde çalışma yaşamıyla ilgili haklar olduğu göze çarpmaktadır. Sosyal hakların kapitalizme karşı kazanılmış haklar olduğu genel kabul görmüş bir yaklaşımdır. Dolayısıyla, sosyal hakların ortaya çıkmasının temel nedeni kapitalist sistemin kendisidir. Ancak, sosyal hakların son dönemde yoğun bir biçimde ihlal edildiği ve bu ihlallere karşı haklı tepkiler bulunmasına rağmen hak ihlallerinin şiddetli bir biçimde devam ettiği hatırlandığında sosyal hakların niteliğinin ve kapitalizm ile aralarındaki ilişkinin yeniden incelenmesi gereği ortaya çıkmaktadır.

II. KAPİTALİZME GÖRE SOSYAL HAKLAR

Sosyal hakların ortaya çıkışında kapitalizm etkisi büyüktür. Kapitalizmin yol açtığı sorunların giderilmesi iddiasındaki sosyal hakların, uzun mücadelelerden sonra kazanıldığı yaygın olarak kabul gören bir görüştür. Çünkü, sosyal haklar kapitalizmin hiç de hoşlanmayacağı bir biçimde ezilenlerin korunmasını, kapitalizmin sömürüye dayalı mekanizmasının ortaya çıkardığı olumsuzlukların giderilmesini hedefleyen bir uygulamayı içermektedir. Ancak bugün sosyal hakların şaşırtıcı bir biçimde kapitalizmin yeni pazarlanabilir nesnelere haline dönüştürüldüğü ve sosyal hak konularının yeni sömürü araçları haline geldiği görülmektedir.

Kapitalizm ilk bakışta sosyal hakları reddeder görünür. “Piyasanın hakim olduğu bir toplumda, sosyal hakların tanınması ve elde edilmesi her zaman karmaşa yaratmıştır. Çünkü sosyal haklar, kapitalist bir toplumda hiçbir zaman sivil ve siyasi haklar gibi kökleşmez. Bunun nedeni, sosyal hakların kapitalist düzene diğer ikisi gibi ait olmamasıdır” (Sarıipek, 2006: 75). Gerçekten, sosyal hakların kapitalizme ait olmaması ve kapitalizm tarafından reddedilmesi için kapitalist düşünce yapısının kendisine göre çok temel, kendi aklına ve mantığına uygun ve yine kendince doğru olduklarından kimsenin şüphesinin bulunmaması gereken gerekçeleri bulunmaktadır. Örneğin, “...bizler Disneyland'a gezi, McDonald's'da yemek veya bir böbrek diyalizi ... hakkı ile doğmadık. Belirli, özel haklarımız var ve sadece bunlara sahibiz. ... Sistem size, çaba göstermeden başkaları tarafından verileni değil, istediklerinizi elde etmek için çalışma hakkını garanti eder ... yaşama hakkı, komşularınızın sizi beslemek ve giydirmek zorunda olmaları demek değildir” (Peikoff, 2009a: 72).

Kapitalizmin 20. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden Rand'ın ortaya koyduğu Objektivizm akımının son dönem temsilcilerinden Peikoff tarafından ifade edilen ve kapitalizmin sosyal haklara bakış açısını sergileyen bu küçük örnek, sistemin nasıl bir düşünce yapısına ve ahlaka sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Örneğin Kapitalizm, böbrek diyalizi gibi bir hakkı hamburger yemekle eş değerde tutmaktadır. Kapitalizmin sosyal haklara bakış açısını gösteren bir başka örnek, yine aynı çalışmada bulunabilir. “Yeni icat edilen haklar, gerçek hakları siliyor, malları ve hizmetleri gerçekten üreten kişileri devletin köleleri haline getiriyor” (Peikoff, 2009a: 74).

20. yüzyıl kapitalist düşüncesine (objektivizm) göre sosyal haklar icat edilmiş haklardır ve ayrıca malları ve hizmetleri üretenler işçiler değil kapitalistlerdir. Yine aynı düşünceye göre sosyal haklar “ilkeli bir ahlaksızlığın ürünü”dür (Peikoff, 2009a: 73). Ayrıca, sosyal hak bir hak değildir, çünkü “alıcı kişinin kazanmadan elde ettiği bir şeyi hak diye adlandırmak art niyettir” (Peikoff, 2009a: 78). Dolayısıyla kapitalizmin gözünde sosyal haklar, basitçe, icat edilmiş kavramlardır ve aslında alınıp satılması gereken ticari metallerdir. Yine Peikoff'a göre “[b]u ülkede [ABD], her insanın kendi mutluluğunu arama hakkı vardır ama bu diğerlerinin mutlu olmasını bekleme hakkı değildir. Eğer ilaç yardımı, okulda eğitim alma, süt veya emekli aylığı isterse veya bunlara ihtiyaç duyarsa, bunları kendi çalışması ile ödemelidir” (Peikoff, 2009b: 61); çünkü “doktorlar hastalarının kölesi değildir. Onlar, özgür bir toplumdaki herkes gibi ticaret adamıdır ve bu ünvanı, sundukları hizmetin can alıcı önemini akılda tutarak gururla taşımalarıdır”(Peikoff, 2009a: 81). Objektivizmin kurucusu Rand da hayali bir doktorun neden sağlık sektöründen ayrıldığının gerekçesini onun ağzından şu şekilde aktarmaktadır: “Uğruna yıllar süren çalışmalarımı adadığım amaçlarımı, bana onlar dikte edemezdi. İşimin koşullarını, hastalarımın seçimini, ödülümün miktarını onlar kararlaştıramazdı... Hep hastaların çıkarları düşünülüyor, bunu sağlayanlara hiç bakılmıyor” (Rand, 2009: 150).

Kapitalizmin sosyal haklardan şikayetçi olduğu açık bir biçimde ortadadır. Oysa, bu sızlanmalar ve şikayet etmelerin ne kadar samimi olduğu konusunda ciddi şüphe duymayı gerektirecek nedenler de bulunmaktadır; zira mevcut gelişmelere bakıldığında, tebliğin sonraki bölümlerinde de daha açık bir biçimde ifade edileceği gibi, sosyal haklardan en büyük yararı kapitalizmin kendisinin sağladığı görülmektedir.

Kapitalizmin sosyal haklar üzerindeki ilgisi sistemin temel işleyiş mantığı ile açıklanabilir. Tarihsel olarak üretim üzerine odaklanmış bulunan kapitalizmin bugün sadece üretimle ilgilenmediği, sistemin devamı için tüketim üzerine de odaklandığı açık bir biçimde görülmektedir. Dolayısıyla, kapitalizmle ilgili yapılacak analizlerin sadece üretim üzerinde değil aynı zamanda tüketim üzerinde de durması gerekmektedir. Kapitalizmin işleyiş mantığı bu bakış açısıyla daha belirgin bir hale gelmektedir: Üretimi ve tüketimi kontrol etmek. Bu nedenle sosyal haklar, bireylerin kapitalizmin olumsuzluklarına karşı geliştirilen koruma araçları olduğundan, kapitalizmin hem üretim hem de tüketim üzerindeki odağı dikte alınarak incelenmelidir.

III. SOSYAL HAKLAR VE KAPİTALİZM

Kapitalizmin insan yaşamı üzerindeki etkisi sadece üretim, dolayısıyla da çalışma yaşamı ile sınırlı değildir. Kapitalizm, insan yaşamının her anını ve her fonksiyonunu kuşat-

mış bulunmaktadır. Sosyal hakların ortaya çıkmasındaki en önemli nedenin kapitalizmin beraberinde getirmiş olduğu olumsuzluklar olduğu kabul edilmektedir. Gerçekten, Gülmez'e göre sosyal hakların tek boyutlu bir tanımlamasını yapmak son derece güç olmakla birlikte sosyal hakların “temelde ekonomik yönden güçsüz olanların korunmasını ve öncelikle özel olarak korunmaya gereksinmesi bulunan sosyal sınıflar, elverişsiz konumdaki kişi ve grup ya da kesimleri ve toplumdaki dışlanan kişiler için ekonomik ve sosyal adaleti ve eşitliği gerçekleştirmeyi amaçlayan haklar olduğu söylenebilir”(Gülmez, 2009: 9-10).

Gülmez'in açıklamalarında da açık bir biçimde görüldüğü üzere, sosyal haklara ihtiyaç duyanlar, ekonomik anlamda güçsüz ve korunmaya muhtaç kişi ve gruplardan oluşmaktadır. Bugün ekonomik anlamda güçlü ve güçsüz tanımlamasının kapitalizm tarafından belirlenen bir süreç olduğu hatırlandığında sosyal hakların kaçınılmaz bir biçimde kapitalizmin bir sonucu olduğu görülmektedir.

Sosyal hakların kapitalizm ile olan bu bağlantısı üzerinde durulması gereken bir konudur. Çünkü literatürde genellikle sosyal hakların kapitalizm ile olan ilişkisi kabul edilmekle birlikte bu ilişkinin kaynağı yerine sosyal hakların nasıl savunulacağı ve nasıl ele alınması gerektiği üzerinde yoğunlaşmakta, deyim yerindeyse, gerçek neden ve gerçek sonuç arasındaki ilişki gözden kaçırılmaktadır. Dolayısıyla genel olarak sosyal haklar ve kapitalizm arasındaki ilişkinin ele alınış biçiminin gerçek resmin görünmesini engellediği ileri sürülebilir. Örneğin, Tuna aynı sorun üzerinde durmakta ve sosyal hak analizlerinin öz üzerinden değil, biçim üzerinden yapıldığını ifade etmektedir (Tuna, 2009: 134). Yine Tuna'ya göre,

“İlk bakışta kapitalizmin yapısal olarak işsizlik doğurduğu dikkate alındığında çalışma hakkını savunmak anti-kapitalist bir perspektif olarak görünür. Ama meselenin diğer boyutundan bakarsak, tarihsel olarak çalışma hakkı kapitalistlerin zor yoluyla işçileştirme sürecine ilişkin bir haktır. Başka bir deyişle kapitalistlerin, işçi sınıfı üzerinde tahakküm kurmasının biçimi, kapitalist işin dayatılmasının meşruluk kazanmış boyutudur” (Tuna, 2009: 135).

Gerçekten, literatürde yapılan sosyal hak tanımlarının neden-sonuç ilişkisinden çok, sonuç üzerinde fazlasıyla durduğu görülmektedir. Bu yaklaşım ise sorunun asıl kaynağının gözden kaçırılmasına neden olmaktadır.

Sorunun kaynağı olarak kabul edilen kapitalizm güçlü tasarımıyla bütün bir yaşam dönüsünü kontrolü altına almış bulunmaktadır. Yaşam dönemlerinin belirlenmesi kadar, nelerin üretileceği, nelerin tüketileceği, nelerin bilineceği gibi birçok unsur kapitalizm tarafından kontrol altına alınmış bulunmaktadır. Örneğin, bugün doğal bir süreç olarak kabul edilen çocukluğun kapitalizm tarafından kendi çıkarları doğrultusunda icat edilen bir yaşam dönemi olduğu yönünde düşünceler bulunmaktadır. Çünkü, Rönesans'a kadar çocuk olarak özel bir tanımlamanın yapılmadığı ileri sürülmektedir (Postman, 1995: 181-182). Bu görüşü savunanlara göre, çocukluk algısı her zaman aynı olmamıştır ve günümüz anlamındaki çocukluk Rönesans ile birlikte ortaya çıkmış bir kavramdır. Çocuk kavramıyla özdeşleştirilen sosyal hakkın eğitim hakkı olduğu hatırlandığında eğitim hakkının sistemin çıkarlarıyla ilişkisinin bulunup bulunmadığının sorgulanmasının gerektiği açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Çocukluk, bireylerin toplumsal yapıya uyum süreci açısından da önemli bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Illich'in (2006) “Okulsuz Toplum” isimli eserinde de belirttiği gibi eğitim

hakkının sorgulanabilir bir niteliği olduğu düşünülmelidir. Çünkü, eğitim ile amaçlananın kapitalizme uygun bireyler yetiştirildiği ile ilgili ciddi eleştiriler bulunmaktadır. Örneğin, “Gizli müfredat, bütün çocuklara, ekonomik açıdan değerli bilginin profesyonel bir öğretimin sonucu olduğunu ve toplumsal yetkinliklerin bürokratik bir süreçte kazanılan mevkilere bağlı olduğunu öğretir” (Slattery, 2007: 320). Eğitim ve dolayısıyla okul, Foucault’un da ileri sürdüğü gibi (2006: 136), bireylerin denetim altına alınma sürecinde olduğu gibi itaatkar bireylerin oluşturulma süreci olarak da görülebilir. Öyle ki okul, Bentham’ın “Panopticon”undan farklı bir şey değildir (Foucault, 1995: 200). Gerçekten, “[a]ile ve okul hayatı sırasındaki temel sosyalleşmede bireyler iş yükümlülüklerini içselleştirirler. Çalışma ahlakı, ücretli bir işte çalışmanın ahlaki sorumluluğu ve işverenin otoritesinin meşruluğunu kabul etme bu içselleştirmenin bir sonucudur” (Yıldırım, 1997: 216). Dolayısıyla vazgeçilmez ve sorgulanamaz bir sosyal hak olan eğitim hakkının açık bir biçimde denetim kurma sürecinin bir parçası olarak tasarlandığı görülmektedir. Diğer yandan eğitimin bir hak olarak tanımlanmasıyla birlikte son dönemde eğitimin özelleştirilmeye ve paralı hale getirilmeye çalışılması, bir sosyal hak olan eğitim hakkının ne olduğunun ve içeriğinin ne olması gerektiğinin yeniden sorgulanmasını gerektirmektedir.

Aynı şekilde sağlık hakkının da kapitalizmin çıkarlarına hizmet etmek amacıyla tasarlanmış bir hak olduğu düşünülebilir. Öncelikle bireylerin üretici güçlerinin korunması amaçlanmaktadır. Zaten ilk dönemde sağlık hizmetinin finansmanı, üretici gücün korunması amacıyla burjuva tarafından sağlanmıştır (Hamzaoğlu, 2004: 56). Ayrıca, bugün artık bireyler sağlık açısından da dikkate değer bir tüketici kimliğini oluşturmaktadır. Çünkü sağlık, kolaylıkla manipüle edilebilecek bir konudur. İnsanın temel içgüdüleri olan hayatta kalma güdüsünün rahatlıkla kapitalizmin çıkarlarına hizmet edecek biçimde sömürülmesinin mümkün olduğu gözlerden kaçmaması gereken bir noktadır. Bugün, sağlık alanında yaşanan gelişmeler sağlık hakkı olarak tanımlanan hakkın içeriğinin ve konusunun yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Kapitalizmin sağlığı bozan yapısı ve buna bağlı olarak yeni hastalıkların ortaya çıkışı (ya da icat edilmesi) ve bunların ticarileştirilen tedavilerle bağlantılı yapısı (Küçükusta, 2006) ile birlikte sosyal güvenlik sistemin özelleştirilmekte oluşu sağlık hakkının ne olduğunun sorgulanmasını gerektirmektedir.

Her iki örnekte de ifade edildiği gibi, sosyal hak olarak tanımlanan unsurların içeriklerinin ve günümüz uygulamalarının sorgulanması gerekmektedir. Sorulması gereken öncelikli soru, insanların sosyal haklara ihtiyaçlarının olup olmadığı ve eğer ihtiyaçları varsa bu hakkın neden ve nasıl kaynaklandığı sorusudur. Günümüzdeki sosyal hak konuları dikkatlice incelendiğinde sorunun, kapitalizmin işleyiş mekanizmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Sosyal haklar, işçi sınıfının uzun ve zorlu mücadeleler sonucunda kazanılmış olduğu haklardır. Ancak, bu hakların elde edilmiş olması, ne yazık ki sorunun özünden uzaklaşılmasına neden olmaktadır; çünkü sosyal hakların kazanılmış olmasının getirdiği zafer sarhoşluğu ne yazık ki, sorunun gerçek kaynağının üzerini örtmüştür. Sosyal hakların nereden kaynaklandığının ufak bir analizi aslında sosyal hakların varlığının ve içeriğinin sorgulanmasının gerektiğini açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır. Sosyal haklar, işçi sınıfının kötü yaşam ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi amacıyla verilen mücadeleler sonucunda elde

edilmiş haklardır. Oysa, sosyal hakların elde edilmiş olması kötü yaşam ve çalışma koşullarının ortadan kalkmasını sağlamamış sadece ve göreceli olarak yaşama ve çalışma koşullarında bir süreliğine iyileşme sağlamıştır. Gerçekten “kapitalist refah toplumlarında sosyal hakların gelişimi, sınıf sisteminde köklü bir değişikliğe yol açmamış ve refah hizmetleri de yoksulluğu azaltmamıştır.” (Bottomore, 2006: 68). Bu nedenle sosyal haklardaki kazanımların yeterli görülmesi ve sadece elde edilmiş bu kazanımlara odaklanılmış olması, sistemin yol açtığı sorunların kaynağının görülmesini engellemektedir. Üstelik kapitalizm sosyal hakların erozyona uğratılmasını da maharetle sürdürmekte ve birçok hakkın işçi sınıfının elinden kayıp gittiği fark edilememektedir. Bunun nedeni, sosyal haklardan bazılarının fiilen işsiz kılınması, bir kısmının sisteme tam entegrasyon için kullanılabilir hale getirilmiş olması ve bir kısmının da gönüllü olarak terk edilmesidir. Oysa, uzun ve çetin uğraşlar sonucunda elde edilen bu hakların bu kadar kolaylıkla erozyona uğratılabiliyor olmasının sorgulanması gerekmektedir. Konuya genellikle kazanımlar ve uygulama açısından yaklaşıldığından, sosyal hakların ortaya çıkışına neden olan sürecin başlangıcından son aşamasına kadar sorgulanmaması, sosyal hakların aynı süreçte nasıl ve neden erozyona uğratıldıklarına da daha doğru bir açıklama getirilmesinin önünü kapatmaktadır. Örneğin sağlık hakkının neden sosyal bir hak haline geldiği sorgulanmadığından, sağlık hakkına yapılan saldırının gücü ve içeriği de tam olarak anlaşılammakta ve gözden kaçırılmaktadır. Benzer biçimde eğitim hakkının da neden bir sosyal hak olarak tanımlanması gerektiği de açık bir biçimde anlaşılammadan eğitim hakkına yapılan saldırıların da gücü ve içeriği gözden kaçmaktadır. Yine bir başka sosyal hak olarak tanımlanan çalışma hakkının da nereden kaynaklandığı yeterince anlaşılammadan alınan önlemler, bu hakkın da zaman içerisinde işlemeze hale getirildiği gerçeğinin üzerini örtmektedir.

Sosyal hakların açık bir biçimde ağırlıklı olarak çalışma hayatına yönelik haklar olduğu görülmektedir. Gülmez'in de yukarıda belirttiği gibi sosyal hakların ilgi konusunun temelinde ekonomik bakımdan güçsüz olanların korunması amacı vardır (Gülmez, 2009: 9-10). Oysa çalışma hakkının kendisi bile tartışmaya açık bir hak olarak görülmektedir. Örneğin Bauman, çalışmanın insanın görevi ve ahlaki bir unsur olarak dayatılmasını alaycı bir dille eleştirmekte ve bu hakları başlangıçta sanayi kapitalizmin çıkarlarıyla uyum içerisinde olduğunu ileri sürmektedir: “Çalışmanın en yüksek insani görev, ahlaki edebin şartı, kanun ve düzenin koruyucusu ve sefalet belasının çaresi olarak yüceltilmesi, ürününü artırmak amacıyla daha fazla işçi talebiyle yaygara koparan emek-yoğun sanayi ile bir zamanlar uyum içindeydi” (Bauman, 1999: 96). Benzer şekilde Zizek, çalışma hakkının sistem tarafından büyük bir değişime uğratıldığını söylemektedir: “Bu tipik bir postmodern operasyon; işinizin olup olmadığından emin olmamanın getirdiği korku yeni bir özgürlük olarak satılıyor. Bir kimliğ[e] bağlı değilsiniz; iki üç yılda bir kendinizi yeniden icat etmelisiniz.” (Zizek, 2004).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere kapitalizm kendi yol açtığı sorunlar ile kendi arasındaki bağı görünmez kılmada son derece becerikli davranmaktadır. Üstelik kapitalizm sadece sorumluluğunu gizlemekle kalmamakta aynı zamanda sebep olduğu sorunlara kendi çıkarları doğrultusunda çözüm üretmek, bu çözümleri mucize reçeteler olarak sunmak ve bu çözümleri ticari metalara dönüştürmek konusunda da becerikli davranmaktadır. Bu nedenle, sorunun ve çözüm önerilerinin kaynağı kapitalizm olduğu sürece sosyal hak ihlalleri

tartışmasının sürüp gideceği açıktır. Dolayısıyla, önce sorunun kaynağı açık bir biçimde ortaya konulmalı, çözüm için ortaya konulan araçlar tekrar tekrar sorgulanmalıdır.

IV. SOSYAL HAKLAR KAPİTALİZMİN TEK TARAFLI ANLAŞMASI MI?

Kapitalizmin hakimiyetini pekiştirdiği 16. ve 17. yüzyıllardan öncesinde insanların topluluk olma ve toplum içerisinde yaşama bilinçlerine uygun olarak geliştirdikleri sosyal yardımlaşma biçimleri ile sosyal yardımlaşma kurumlarının (Huberman, 1995: 23) bugün ya tamamen ortadan kalktığı ya da etkinliklerinin büyük ölçüde zayıflatıldıkları görülmektedir. Sosyal hakların sağlanması ve sürdürülmesi için geliştirilen kurumlar ve uygulamalar aslında kapitalizmin toplumlara ve bireylerin yaşamına ve özgür iradelerine yapılan saldırının hangi konularda ortaya çıktığının açık bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Çünkü, sosyal hakların konuları aslında kapitalizm hangi unsurları ihlal ettiğinin açık bir ifadesidir.

Kapitalizm varlığını sürdürmek için sürekli olarak sömürmek zorunda olan bir sisteme sahiptir. Kapitalizmin sömürü özelliğine sahip yapısı uzunca bir süreden beri eleştiri konusu olmuştur ve sosyal bilimcilerin de yoğun bir biçimde üzerinde durdukları ve çalıştıkları bir konu olarak da karşımıza çıkmaktadır. Kapitalizmin, sömürü temelli yapısından kaynaklanan açmazlarından biri, sömürü için kullanılan araçların ömrünü doldurması ve kapitalizmin yaşaması için gerekli kaynağı sağlayamaz hale gelmesi durumunda sistemin krize girmesidir. Kapitalizm bu açmazı aşmak için sürekli olarak yeni sömürü araçları bulmak ve bunları kullanmak zorundadır.

Kapitalizmin sahip olduğu tek bir ahlak vardır: Kendi varlığını sürdürmek. Kapitalizm varlığını sürdürebilmek için sürekli büyümek zorundadır. Çünkü kapitalizm durağan kaldığı anda krize girmektedir. Kapitalizmin kriz yaşamaması ve krizden çıkmasının tek yolu sömürebilme yeteneğini yeni araçlarla desteklemesi ve güçlendirmesidir. Sömürülen unsurların bilinmesi sorunu çözebilmek için yeterli ipucu verememektedir. Sorunun önemli bir noktasını da sömürü biçimleri oluşturmaktadır. Kapitalizm uzun soluklu üstünlüğünü sömürü araçlarını sürekli olarak değiştirmesiyle ve bunu tek taraflı olarak belirleyebilmesiyle sağlamaktadır. Üstelik bunu o kadar maharetle yapmaktadır ki, neyin nasıl sömürüldüğü de gözlerden gizlenebilmektedir. Dolayısıyla, kapitalizmin başarısını borçlu olduğu sömürü araçları üzerinde yoğunlaşmanın yanı sıra bu sömürüyü nasıl gerçekleştirdiğini anlamak sorunun daha açık bir biçimde anlaşılabilmesi açısından önemlidir.

Kapitalizmin işleyiş mekanizmasının daha doğru bir biçimde anlaşılması için kapitalizmin ortaya çıktığı dönemin ve kapitalizmin dayandığı düşünce yapısının anlaşılması gerekir. Kapitalizmin ortaya çıkışı, 16. ve 17. yüzyıllara kadar dayanmaktadır ve kapitalizmin ortaya çıkışı bir gecede meydana gelmiş bir olay değildir. Kapitalizmin karmaşık bir zihinsel dönüşümün sonucu olduğu bilinmektedir. Kapitalizm, bugünkü sosyal yapının ve toplumsal ilişkilerin yaratıcısı ve itici gücüdür ve kapitalizmi ortaya çıkaran burjuva meşruluk sorununu aşmak için zihinsel bir değişikliği kurgulamıştır. Burjuvanın kendi varlığını gerçekleştirebilmek amacıyla ortaya koyduğu eylemin özünü Aydınlanma Çağı oluşturmaktadır. “Aydınlanma, burjuvazinin bir sınıf olarak kendini gerçekleştirebilmesi için giriştiği kurtuluş (özgürleşme) hareketinin ve buna bağlı ideoloji ve edebiyatının belirli bir tarihsel biçimine verilen addır... Aydınlanma özünde bir karşı-çıkış hareketidir” (Buhr vd.,

2003: 7). Dolayısıyla Aydınlanma hareketi ile Burjuva, yüzyıllar süren feodal baskıdan kurtulmuş ve dünyayı kendi arzusuna göre biçimlendirmeye başlamıştır. İlk olarak 16. yüzyılın sonlarında İngiltere'de başlayan, kurucusunun Francis Bacon olduğu kabul edilen Aydınlanma hareketi, İngiliz soylularının bir kısmının ve tüccar sınıfının burjuvalaşmasını sağlamış ve Hobbes, Newton, Locke ve Mandeville başta olmak üzere birçok düşünür aydınlanma hareketinin kuramsal yapısını olgunlaştırmış ve böylelikle aydınlanma hareketi 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başında gelişimini zirveye taşıyarak başta Alman ve Fransız aydınlanmasını da etkilemiştir (Buhr vd., 2003: 9-15).

Aydınlanma felsefesinin temel taşıyıcı fikirlerinden biri bireycilik anlayışıdır. Bu bireycilik anlayışı ile özne-nesne, bilinç-sınıf, üstyapı-alt yapı ilişkileri arasındaki ilişki güçlenmeye başlamıştır ve tarihte ilk defa birey, sosyal yeniden üretimin temel birimi haline dönüşmüş bulunmaktadır (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002: xxi-xxii). Diğer yandan 18. yüzyıl, bütün bir tarihin ve sosyal ilişkilerin yeniden yazıldığı bir dönem olarak da kabul edilebilir. Horkheimer'in de ifade ettiği gibi, "...insanın belli haklara sahip olduğu görüşü... bu haklara sahip çıkan insanların durumunun bir yansımasıydı; başka bir deyişle, mutlaka değişmesi gereken koşulların bir eleştirisiydi... kendileri belge yaratmış ve kendi doktrinlerinin kabul edilmesini sağlamışlardı" (Horkheimer, 2005: 76). Dolayısıyla Aydınlanmanın ortaya çıkışında, tesadüflerin bir araya gelmesinden daha çok, bilinçli bir hareketin varlığından söz etmek mümkündür. Aydınlanma adı verilen süreç burjuvanın kendisini meşrulaştırmasının ve böylelikle de kapitalizmin önünü açmıştır. Bu nedenle, Aydınlanma adı verilen bu sürecin bütün insanlığa değil, belli bir amaca, burjuvazi ile kapitalizmin meşrulaşmasına ve güçlenmesine, hizmet ettiğini ileri sürmek mümkündür.

Geleneksel toplumsal yapının, kapitalizmin etkisiyle parçalanmaya başlaması ile birlikte geleneksel ilişkiler de ortadan kalmış ve toplumsal ilişkiler, liberal felsefenin de önerdiği gibi bireysel olarak ve eşitler arasındaki sözleşmelerle kurulmaya başlamıştır. Oysa, bu süreçteki sözleşmelerin taraflarının eşitliği tartışmalı bir konudur. Gerçekten, Anglo-Amerikan hukukuna göre, sözleşmeler tek taraflı ve çok taraflı olabileceği gibi, sözleşmeyi doğuran anlaşmalar da tek taraflı ve çok taraflı olarak kurulabilmektedir. Anlaşma ile sözleşme arasındaki önemli bir fark, sözleşmenin yasal bir zorunluluğu doğurmasına rağmen, anlaşmanın yasal bir zorunluluğu doğurmamasıdır. Tek taraflı sözleşme (Unilateral Contract) ve tek taraflı anlaşmaların (Unilateral Agreement), çok taraflı sözleşme ve anlaşmalardan esaslı farkı ise, çok taraflı anlaşma ve sözleşmelerde sözleşmenin konusu ve şartları tarafların karşılıklı pazarlığı ile oluşturulmasına karşın, tek taraflı anlaşma ve sözleşmelerde sözleşmenin konusunun ve şartlarının tek tarafın iradesi ile belirlenmesidir (Ayrıntılı görüşler için bkz. Sharma, 2009: 12, 96; Garner, 2009: 374; Emerson, 2004: 78). Ayrıca, tek taraflı bir sözleşmede, sözleşmeyi teklif edenin anlaşma yapılırken taahhüt ettiği borcun altına girebilmesi için önce karşı tarafın belirli bir davranışı tamamlaması gerekmektedir (Mulchay ve Tillotson, 2004: 88). Üstelik, sözleşmeyi teklif eden taraf sergilenen davranışı yetersiz görürse sözleşmeyi yine tek taraflı olarak geçersiz kılabilir (Emerson, 2004: 84; Benson, 2001: 211). Sosyal hakların özünü oluşturan çalışma hakkı da (tıpkı sosyal hakların kendisi gibi) toplumsal ilişkilerdeki dönüşüm sonucunda tek taraflı bir anlaşmanın sonunda yapılan tek taraflı bir sözleşme niteliğini kazanmıştır. Marshall'ın da belirttiği gibi, "sosyal ilişkiler sözleşme temelinde düzenlendiği zaman, çalışma yükümlülüğü bir ödev olarak değerlendirildi-

rilmemiştir. Çalışmak ya da çalışmamak bireyin kendi inisiyatifine bırakılmıştır. Yoksulluk içinde aylakça yaşamı seçen insan, bunu yapmakta özgür bırakılmıştır” (Marshall, 2006: 52). Oysa bu yaklaşımda Marshall, yoksulluğun ve eşitsizliğin kaynağını dikkate almamaktadır. Çalışma ve çalışmama hakkı, yoksul olma ve olmama ile ilişkilendirilirken aslında çalışma hakkının neyi içerdiği açık bir biçimde ortaya konulmaktadır. Daha önce Tuna tarafından belirtildiği gibi, çalışma hakkını savunmak ilk bakışta anti-kapitalist bir tutum olarak görülebilir ancak çalışma hakkının bizzat kendisi kapitalizmi meşrulaştıran bir olgudur (Tuna, 2009: 135).

Marshall çalışmasında sosyal hakların 20. yüzyıldan önce de var olduğunu ancak yerel cemaatlere ve örgütlere aidiyet olarak düzenlenmiş sosyal hakların zaman içerisinde çeşitli yasal düzenlemeler yeniden düzenlenerek bugünkü halini aldığını (Marshall, 2006: 14-15) ve ayrıca bu dönüşümün 17. yüzyıldan başlayarak kölecilikten işgücünün serbest kullanımına doğru evrildiğini de ileri sürmektedir (Marshall, 2006: 12). Dolayısıyla, işgücünün ortaya çıkışı ile kapitalizm (ve burjuva) arasındaki ilişkiyi dolaylı olarak Marshall'ın da teyit ettiği söylenebilir.

Sosyal hakların bugün bir gerileme içinde bulunduğunu ileri sürmeden önce sosyal hakların nasıl ortaya çıktığının incelenmesi bugünkü sorunun ne kadar derin ve karmaşık bir arka planının olduğunun anlaşılması açısından önemlidir. Sosyal hakların kazanımında izlenen yolların ve yaşanan acı dolu tecrübelerin değişmez gerçek olarak kabul edilmesinin bugünkü sorunun gerçek kaynağının anlaşılması için bir engel olduğu düşüncesinden hareketle diğer birçok toplumsal olayda olduğu gibi bilinmesi istenenlerle aslında neyin nasıl olduğu arasındaki muğlaklık bugünkü karmaşanın özünü oluşturmaktadır.

Sosyal haklar olarak tanımlanan haklar sanayi devriminin bir sonucu olarak görülmektedir. Sanayi kapitalizme yol açan burjuva sınıfı sosyal hakların tanımlanması ve hak olarak verilmesi sırasında isteksiz davranmış ve bu hakları tanımamak için sert bir biçimde de direnmiştir. Ancak uzun ve zorlu mücadelelerin sonucunda bu hakların elde edilmiş olduğu görülmektedir. Bu hakların uluslararası anlamda önemli bir kaynağı olan “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” ise 1948 yılında Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilmiş bir belgedir. Birleşmiş Milletlerin 1945 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin önderliğinde kurulduğu hatırlandığında (kuruluş sözleşmesi San Francisco'da imzalanmıştır) bugünkü anlamıyla kapitalizmin önderliğini yapan Amerika Birleşik Devletleri'nin ve dolayısıyla kapitalizmin neden böyle bir belgenin önünü açtığı bir soru işareti olarak kabul edilmelidir. Üstelik, Birleşmiş Milletlerin temel şart olarak gösterdiği ve kendi varlığını dayandırdığı bu metnin kaynaklarının 1776 yılında kabul edilen ve ABD anayasasının temelini “Virginia İnsan Hakları Bildirgesi” ve 1789 yılında Fransız Devriminden sonra kabul edilen “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi”ne dayanması (T.C. Başbakanlık, 2007: 7; Erensoy, t.y.) da soru işaretlerini pekiştirmektedir. Gerçekten, kapitalizmle (ve burjuvazi ile) ilişkilendirilebilecek bu iki kaynak nedeniyle sosyal hakların özünü oluşturduğu ileri sürülen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin nasıl olup da bugünkü kapitalizmin önemli bir temsilcisi olan ABD önderliğinde kurulmuş bir örgüt tarafından kabul edildiği üzerinde durulması gereken bir konudur. Birleşmiş Milletler önderliğinde oluşturulan ve son derece hümanist ilkeleri benimsemiş olan “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi”ne şüphe ile yakla-

şılması gerektiği iddiası şaşırtıcı görünebilir. Ancak, bildirinin hazırlanma aşamaları ve bölgesine hümanist bir bildirinin hem de İkinci Dünya Savaşından hemen sonra, üye devletlerin oy birliği ile değil de oy çokluğu ile kabul edilmiş olması büyük bir soru işareti olarak kabul edilmelidir.

Birleşmiş Milletlerin oluşturulması için Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Sovyetler Birliği 1944 yılında bir protokol imzalamışlardır. Dikkate alınması gereken önemli bir nokta ise bugün kapitalizmin küreselleşmesinin dayanakları arasında gösterilen IMF ve Dünya Bankası'nın da aynı yıl Bretton Woods konferansı sonucunda kurulmuş olmasıdır (Bkz. Chronology of Important Events 1944-1961). Özellikle Faşizm tehdidi nedeniyle Sovyetler Birliği'nin son derece istekli bir biçimde Birleşmiş Milletler'in kuruluşunda aktif rol oynamasına rağmen, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin yaklaşık 3 yıl süren taslak çalışmalarında zamanla derin bir şüpheye düştüğü, genelin menfaati yerine, liberal düşüncenin özünü oluşturan bireyin menfaatinin ön plana çıkarılmasından rahatsızlık duyduğu görülmektedir. Sovyetler Birliği, taslağın hazırlanmasında itiraz ettiği noktaların dikkate alınmaması nedeniyle, hem taslağı hazırlayan komisyondaki temsilcilerini geri çekmiş, hem de 10 Aralık 1948'deki oylamaya bağdaşıkları ile birlikte katılmayarak İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ni kabul eden ülkeler arasında yer almamıştır (Sears, 2008; Waltz, 2008: 19-23). Özellikle Eleanor Roosevelt'in İkinci Dünya Savaşı'nda (ölümü nedeniyle son birkaç ay hariç) ABD'ye başkanlık eden eşi Franklin D. Roosevelt'in mirası olan "Dört Özgürlük" (Four Freedom) düşüncesini İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin Kaynağı haline getirme çabaları açıkça görülmektedir (Sears, 2008: 9). Eleanor Roosevelt'in bu düşüncesini açıkladığı "Dört Özgürlük" konuşması, Dünyayı Belirleyen (Tayin Eden) Konuşmalar arasında gösterilmektedir (Kohn, 2003: viii).

Özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren birçok düşünür bugün bildiğimiz dünyanın ve düşünce yapılarımızın tasarlanmış bir gerçeklik olduğunu ve bu gerçekliğin kapitalizm tarafından üretilmiş olduğu yönünde ciddi eleştiriler getirmeye başlamışlardır. Örneğin, Horkheimer ve Adorno "Aydınlanmanın Diyalektiği" isimli çalışmalarında Aydınlanmanın kapitalizmin nasıl bir baskı aracı haline dönüştüğünü açık bir biçimde ifade etmektedirler (Horkheimer ve Adorno, 2002: 3- 4). Benzer biçimde Gramsci'nin de vurguladığı üzere, hakim sınıfın varlığını ve gücünü devam ettirmek üzere hizmet veren "organik entelektüeller" in ekonomik ve sosyal hak söylemleri başta olmak üzere kapitalizmin ve gücünün destekçisi oldukları kabul edilebilir (Manokha, 2008: 239). Yine Horkheimer ve Adorno'ya göre, Aydınlanmaya karşı çıkacak entelektüel direnişler de Aydınlanmanın gücünü arttırmaya hizmet edecektir (Horkheimer ve Adorno, 2002: 3). Zizek de gerçek ile kurgulanmış gerçek üzerinde durarak sorunun kaynağında hikaye aktarım mekanizmalarının bulunduğunu ileri sürmektedir. Zizek'e göre bugünkü kültürel yapımızın asıl belirleyicisi üst-orta sınıfın kurban söylemidir. Zizek, en büyük sorun olarak aktarılan düşüncenin evrensel bir durum haline gelerek sonraki kuşaklardaki algıların ve bilgilerin bu yönlü olarak biçimlendirildiğini ileri sürmektedir (Zizek, 2004). Yine Zizek'e göre "...temel sorun, nihai sahiciliğin, sadece şartlardan doğrudan etkilenen kişinin başına gelenlerin öyküsünü anlatabileceği fikri üzerine dayanıyor olması"dır (Zizek, 2004).

Aydınlanmanın kapitalizmin yaratıcı ve taşıyıcı gücü haline gelmesiyle birlikte kapitalizmin hakimiyet altına aldığı toplumsal ilişkilerin de sorgulanabilir nitelikleri olduğu görülmektedir. O halde, sosyal hakları her ne kadar objektivist düşünce kapitalizme karşı bir tehdit olarak görüyor olsa da, bugünkü anlamda sosyal hakların kapitalizm açısından yararlı araçlar olduğu görülmektedir. Bugün anladığımız biçimiyle sosyal haklar kapitalizm açısından neden yararlıdır? Bu sorunun birden fazla yanıtı bulunmaktadır. Öncelikle bugünkü sosyal hak yapısı ve anlayışı, sorunla bu soruna neden olan aktif hamili birbirinden ayırmıştır. İkinci olarak, bugünkü sosyal haklar mağdurların tepkilerinin dizginlenmesi görevini görmektedir. Üçüncü olarak, bugünkü sosyal haklar kapitalizm açısından karlı bir yatırıma dönüşmüş bulunmaktadır.

Bugünkü sosyal hak anlayışının gerçekten açık bir biçimde neden-sonuç arasındaki bağlantıyı kopardığı görülmektedir. En basit ifadesiyle bugün sosyal hak konusu olarak kabul edilen birçok olgunun kaynağının kapitalizmin kendisi olmasına rağmen, yaşanan olumsuzlukların ve hak ihlallerinin incelenmesinde odağın çoğunlukla sosyal haklar üzerinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, neden yerine sonuç üzerinde durulmaktadır. Örneğin, eğitim hakkının bugünkü yapısı sorgulanamaz hale gelmiş olup çoğunlukla eğitim hakkının uğradığı saldırı inceleme konusu yapılmaktadır. Bugün eğitim hakkından kastedilen şey, "...işçi sınıfı içinde yer alan insanların eğitimle paralel olarak kapitalist sistemin temel dinamiklerini benimse[melerinin]" (Marshall, 2006: 29) sağlanmasıdır. Kapitalist sistem eğitim üzerinde 19. yüzyıldan beri özellikle durmaktadır çünkü "... 19. yüzyıl şartlarına bakıldığında, ilkökul eğitiminin amacı kapitalistlere kalifiye işçi yetiştirmek, yüksek eğitimin amacı ise ulusların rakipleriyle rekabetlerinde avantajlı konuma geçmelerini sağlamak şeklinde değerlendirilmiştir" (Marshall, 2006: 42-43). Ayrıca, eğitim hakkının içeriği bireylerin hür iradelerine bırakılmaksızın belirli bir amaç doğrultusunda sistem tarafından doldurulmuştur:

"Eğer eğitim sistemi, öğrenciyi kendi içinde bir amaç ve eğitimi de- öğrencinin eğitim sonrası neyle ilgileceğini düşünmeksizin- sadece öğrenciye sunulan bir hizmet olarak değerlendirebilseydi, eğitim planını bireysel ihtiyaçlara göre şekillendirmek mümkün olabilirdi. Ancak, günümüzde hepimizin çok iyi bildiği gibi, eğitim meslek ile yakından ilgilidir ve öğrencilerin eğitimden bekledikleri öncelikli katkı mesleki bir kazanımdır" (Marshall, 2006: 43).

Wallerstein'a göre de, bugünkü anlamıyla eğitim toplumsal statülerin dağılımı ve özellikle sisteme karşı çıkmayacak biçimde yetiştirilen yönetici ve teknik kadroların da bu özelliklerinin sonraki kuşaklara kalıtsal olarak aktarımı işlevini görmektedir (Wallerstein, 2009: 71-72).

Neden-sonuç bağlantısının koparılmasıyla birlikte mağdurların tepkileri de kontrol altına alınmış olmaktadır. Önder'in de ifade ettiği gibi sosyal haklar bir tür "kapitalizm kalcanına" dönüşmüş bulunmaktadır (Önder, 2009: 22). Sosyal haklar konusunda "... toplumsal eşitsizliğin arttırılmasını hedefleyen kapitalist piyasa ekonomisi ile toplumsal eşitsizliğin inşasını amaçlayan refah devleti arasındaki fark devam etmektedir" (Bottomore, 2006: 90) ve amaç nihayetinde eşitsizliğin kurumsal bir yapıya büründürülmesidir. Dola-

yısıyla, kapitalizm hem açık ve gizli bir biçimde toplumsal eşitsizlikleri yönlendirebilmekte hem de kendisine karşı gösterilecek tepkileri başka bir kurumu hedef göstererek bertaraf edebilmektedir. Ancak bu bir yanılgıdır, zira modern anlamda devletler, tam anlamıyla özerk bir bütün olarak kabul edilmemelidir çünkü kendilerinin kontrol edemedikleri ancak kendilerini kontrol eden bir dizi meşrulaştırıcı yapı bulunmaktadır (Wallerstein, 2009: 48). Bu kontrol gücünün de ne olduğu açık bir biçimde kapitalist sistemin kendisidir. Wallerstein, kapitalizmin işleyiş mekanizmasıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir: “Kapitalist “piyasa” hiçbir zaman veri olmadığı gibi, değişmez değer de olmamıştır. Durmadan yeniden yaratılan ve ayarlanan bir yaratı olmuştur” (Wallerstein, 2009: 55). Dolayısıyla, kapitalist bir piyasada kapitalizmin kontrol edemediği bir şeylerin olduğunu düşünmek iyimser bir bakış açısı olarak değerlendirilebilir. O halde, kapitalizmin şikayetçi olduğu ancak günümüz anlamıyla oldukça karlı bir meta kümesi haline dönüşmüş bulunan sosyal hakların da bir şekilde kapitalizm tarafından tasarlanmış olduğu ve kontrol edildiği düşünülebilir. Sosyal hak talepleri kapitalizmden en fazla mağdur olanlardan gelmiş olabilir ancak sistemin tasarımında kapitalizmin açık ya da gizli onay vermediği bir şeylerin sisteme dahil olması ya da kapitalizmin onaylamamasına rağmen bir şekilde sisteme dahil olmuş ise yine kapitalizmin çıkarlarına sağlayacak bir dönüşüm göstermemesi mümkün görünmemektedir. Örneğin, Wallerstein'a göre sistem bir hak tanıdığı zaman bunu ileride yarar sağlayacağı bir yatırım olarak görebilmektedir: “Tekil sermaye biriktiricisiyle çalıştırdığı işçiler, sistem içinde yer alan diğer ikililer karşısında ortak çıkarlar içinde olmuşlardır. İşçilere daha fazla ödeme yapılması bazı koşullarda, dünya ekonomisindeki genel parasal satın alma gücünü arttırmak yoluyla ertelenmiş kar olarak sermaye biriktiricilere dönebilmiştir” (Wallerstein, 2009: 52). Benzer bir biçimde, Bauman'ın da belirttiği gibi kapitalizmde almak için fazlasıyla vermeniz gerekmektedir (Bauman, 1999: 13). Çulhaoğlu da benzer bir düşünce ile “...kapitalizm, bir alanda en azından hayırhah yaklaştığı açılımlar aracılığıyla, diğer alanın dokunulmazlığını ve tartışma götürmez meşruiyetini tahkim etme peşindedir. İnsan hakları ve bu alandaki açılımlar, kapitalizm elinde, “piyasanın haklarını” meşrulaştırıcı bir araca dönüşmüştür. Özetle inisiyatif kapitalizmdir” (Çulhaoğlu, 2008) demektedir.

Yine Wallerstein'a göre, işçilerin talepleri ve yeri geldiğinde bu amaçla çıkardıkları isyanlarla devletleri bazı hakları verme konusunda zorlamışlardır (Wallerstein, 2009: 44). Ancak Wallerstein, yine de bu düşünceye biraz şüphe ile yaklaşmakta ve “...bilinen tüm tarihsel sistemlerde az çok kendiliğinden işçi protestolarının ya da ayaklanmalarının ortaya çıkmış olduğunda kuşku yoktur. Bunlar bastırılan öfkenin güvenlik supapları ya da bazen biraz daha etkin bir biçimde sömürü süreçlerine küçük sınırlar getiren mekanizmalar olarak işlev görmüşlerdir” (Wallerstein, 2009: 56) demektedir. Benzer bir biçimde Koray, sendikal hakların tanınmasının düzenin kabulü anlamına geldiğini ve mücadelenin demokrasi kurumları çerçevesinde devam edecek bir değişime yol açtığını ifade etmektedir (Koray, 2002: 59). Yine Wallerstein'a göre, “...güçlü olan devlet mekanizmaları, işçilerini şu ya da bu biçimde, ama incelikli yollardan denetim altında tutabilmiştir”(Wallerstein, 2006: 47) ve “pek çok hareket kısmen hatta tümüyle devlet iktidarına ulaşmayı başarmıştır. Başarılı hareketler bu durumda devlet iktidarının kapitalist dünya ekonomisi içindeki sınırlılıkları gibi bir gerçeklikle yüzyüze gelmiştir. Kendilerini, devletlerarası sistemin işleyişi tarafından, iktidarlarını varlık nedenleri olan “sistem karşıtı” hedeflerini yumuşatarak kullanmaya zorlanır bir

durumda bulmuşlardır” (Wallerstein, 2009: 59). Madem ki modern devletler kapitalizmin sonucudur o zaman sosyal haklar “...hegemonya kuran gücün, iktisadi etkinliğini kesintisiz bir biçimde sürdürmekte her anlamda çıkarı olması ve bu nedenle içeride yeniden dağılım yoluyla çalışma barışını satın alma eğilimi göstermesi[nin]” (Wallerstein, 2009: 51) bir sonucu olarak görülebilir. Dolayısıyla Wallerstein, işçilerin göstermiş olduğu direnişin fiilen başarıya ulaşmamasının nedenini şu şekilde açıklamaktadır:

“... sistem karşıtı hareketler, kendisi de evrenselci ideolojinin başlıca ürünlerinden olan Aydınlanma'nın ideolojisine bürünmüştür. Böylelikle, o günden bugüne içinde kaldıkları kültürel tuzağı kendileri kurmuş oldular: Tarihsel kapitalizm, tam da yerle bir etmeye çalıştıkları “egemen sınıfların fikirleri”nden türemiş stratejiler kullanarak ve orta vadeli hedefler koyarak sarsmaya çalışmak”(Wallerstein, 2009: 74).

Wallerstein'in iddiaları son derece rahatsız edici görünebilir. Ancak mevcut durum, sosyal hakların kapitalizme hizmet eder bir noktaya gelindiğini göstermektedir. Çünkü, sosyal hakların mevcut yapısı kapitalizmin çıkarına olacak bir niteliğe bürünmüş bulunmaktadır.

Kapitalizmin önemli özelliklerinden biri, nüfuz ettiği her şeyi alınıp satılan metalar haline getirebilme becerisidir. Sosyal haklar açısından da konuya yaklaşıldığında sosyal hakların da kapitalizmin ilgi konusu olmaktan kaçamadığını ve ticari birer metaya, pazarlanabilir nesnelere, dönüştürüldüğünü ileri sürmek mümkündür. Ancak, kapitalizm'in sosyal haklar üzerindeki ilgi konusunun sadece pazarlanabilir yeni nesnelere olduğu yönünde bir yaklaşım da yetersiz kalacaktır. Çünkü kapitalizm kendi dinamiklerini kullanarak her şeyi metalaştırabilmesinin yanı sıra çok da maharetli bir biçimde neyi nasıl yaptığının üstünü örtebilmekte ve gerçeği, insanların gözlerinden bir sihirbazın maharetiyle gizleyebilmekte, deyim yerindeyse göz bağıcılığı yapılmaktadır.

Kapitalizmin sosyal haklar üzerindeki ilgisinin bir başka nedeni de sosyal hakların tüketicilerin tüketim güçlerinin artmasına yol açmasıyla da ilişkilendirilebilir. Marshall, sosyal hakların devlet eliyle finansmanının sağlanmasının dolaylı yoldan gelir transferi özelliği olduğundan ve bunun bireyler arası eşitsizliği giderme konusunda yeterli olmayacağından söz ederken aslında kapitalizmin sosyal haklar üzerindeki gizli ilgisinin bir başka ipucunu belli belirsiz olarak vermektedir. Marshall'ın ifadesiyle, “... ücretsiz bir hizmetin sınırlı bir kitleye sunulmak yerine nüfusun tamamına sunulması halinde, harcanabilir gelirler arasındaki eşitsizlik yeniden bozulacaktır” (Marshall, 2006: 38). Bunun gerekçesi basitçe şu şekilde açıklanabilir: Bireylerin sağlık ve eğitim gibi konulardaki harcamalarının payı, gelirlerinin farklı olması nedeniyle değişiklik göstermektedir. Dolayısıyla yüksek geliri olanlarla düşük geliri olanlara aynı sosyal haklar istisnasız bir biçimde verildiğinde harcanabilir gelirler arasındaki eşitsizlik devam edecektir. Oysa, Marshall'ın gözden kaçırdığı nokta, kapitalizm açısından önemli olan unsurun harcanabilir gelirlerdeki artış olduğudur. Bu noktada, şunu ileri sürmek mümkündür: Kapitalizm açısından harcanabilir gelirlerin eşit oranda artıp artmaması önemli değildir. Önemli olan harcanabilir gelirlerin artmasıdır. Bu ise üretim sürecinin devamını sağlayan tüketim açısından önemlidir. Örneğin, “18. yüzyılda ... işçilerin talepleri oldukça basitti. İşçiler, o dönemde kendi tüketim kalıplarını belirleyen alışkanlıklarla davranıyorlar ve sürekli yükselen yaşam standartlarıyla ilgilenmek gibi bir

kaygı taşımıyorlardı.” (Marshall, 2006: 52). Dolayısıyla talep yetersizliğinin henüz ortaya çıkmadığı bir dönemde çalışanların tüketici olup olmamasının önemi yoktu. Ancak, talep yetersizliğinin kapitalizm için ciddi bir tehlike haline geldiğinin anlaşılmasından itibaren dikkatler tüketime çevrilmiş bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşından sonra pompalanmaya başlanan tüketim kültürü de dikkate alındığında sosyal hakların, aslında kapitalizm ile çelişmediği, aksine kapitalizmin varlığından hoşnut olduğu bir yapı kazandığı görülmektedir. Sosyal hakların finansmanını devletin üzerinde bırakmış olan kapitalizm, hiçbir yükümlülük üstlenmeden, kendi günahlarından maharetle sıyrılabilmekte ve üstelik bunun karşılığında bireylerin gelirlerinde meydana gelen harcanabilir fazlaya da göz dikmiş bulunmaktadır. Wallerstein da, hükümetlerin kapitalizm yararına yaptığı düzenlemelerden bir diğeri de “karın bireyselleşmesi, rizikonun toplumsallaşması ilkesinin” (Wallerstein, 2009: 46) olduğunu vurgulamaktadır. Küreselleşme ile birlikte “Yeni Sağ” anlayışının dünyaya yayılmasıyla birlikte devletler sosyal hakların finansmanından kendilerini uzaklaştırmaya başlamışlardır (Kaya, 2006: 107-109). Bugün yaşanan sosyal hak sorunlarının kaynağında da bu gelişmeler bulunmaktadır.

Kısaca belirtmek gerekirse, sosyal hakların tarihsel serüveninde önemli bir nokta olarak gösterilen ve sosyal hakların uluslar arası düzeydeki dayanakları arasında gösterilen “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” ve bu bildirgenin öncesindeki ve sonrasındaki diğer sözleşmeler bugün sosyal hakların dayanağı olmaktan fiilen uzaklaşmıştır. Bütün bu bildiri ve sözleşmelerin, bugün geldiğimiz nokta itibarıyla, kapitalizmin yaklaşık 400 yıllık varlığının içerisinde herhangi birer aşama olarak ele alınabileceğini ve sosyal hakların, her ne kadar uzun mücadelelerle elde edilmiş olsa da, yapısı ve ortaya çıkışı itibarıyla kapitalizmin kendi çıkarlarını gözeterek tek taraflı bir anlaşma olduğunu ileri sürmek mümkündür. Çünkü, sosyal hakların gerek konusu gerekse de bu hakka sahip olmak için gerekli şartlar, sosyal haklara ihtiyaç duyanlar ve bunları ihlal edenler tarafından karşılıklı görüşme ve pazarlık yapılmadan belirlenmiştir. Kısaca, sosyal hakların konusunun ve şartlarının tek taraflı bir irade açıklaması ile ortaya konulmuş olması, sosyal hakların tek taraflı bir anlaşma ve dolayısıyla tek taraflı bir sözleşme olma özelliğini ortaya çıkarmaktadır.

SONUÇ

Mevcut sosyal hak tanımlamalarının ve uygulamalarının kapitalizmin neden olduğu sorunları ortadan kaldırmadığı aksine pekiştirdiği ve daha da ağırlaştırdığı görülmektedir. Sosyal hak ihlallerinin konu edildiği çalışmalar bu ihlallerinin ne olduğu konusuna odaklanmış olduğundan sorunun asıl kaynağı ve getirilen çözüm önerilerinin yetersizliği gözden kaçan noktalar olmaktadır. Oysa, bugün sosyal hakların kaynağı olarak gösterilen metinlerin aslında kapitalizmin kendisi tarafından hazırlandığı dikkate alındığında sorunun aslında çok daha farklı bir boyutunun olduğu görülecektir. Resmin bütününe bakılmaması konu ile ilgili tartışmaları da sonuçsuz bırakmakta ve sorunun asıl kaynağı olan kapitalizm yine kendi çıkarları doğrultusunda sosyal hakları ve sosyal hakların bağlı olduğu unsurları biçimlendirmeye ve kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya devam etmektedir. Sosyal haklar ve sosyal hak ihlalleri konusunda resmin bütünü görmek bugünkü sorunların çözümü için gerekli arka planı sağlama konusunda yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Black's Dictionary of Law** (2009), (Ed. Bryan A. Garner), 9th Edition, West Publishing.
- Bauman, Zygmunt (1999), **Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar**, (Çev: Ümit Öktem), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Beck, Ulrich; Beck-Gernsheim, Elisabeth, (2002), **Individualization**, Sage Publications.
- Benson, Peter (2001), **The Theory of Contract Law: New Essays**, (Ed. Peter Benson), Cambridge University Press, New York.
- Buhr, M., Schroeder, W., Barck, K., (2003), **Aydınlanma Felsefesi**, (Çev: Veysel Atayman), İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi.
- Emerson, Robert W., (2004). **Business Law**, 4th Edition, Barron's Educational Series, New York.
- Foucault, Michel, (2006), **Hapishanenin Doğuşu**, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Yayınevi.
- Foucault, Michel, (1995), **Discipline and Punish: The Birth of the Prison**, (Translated by Alan Sheridan), 2nd Edition, New York: Vintage Books.
- Horkheimer, Max, (2005), **Akıl Tutulması**, (Çev: Orhan Koçak), 6. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer, Max / Adorno, Theodor W., (2002), **Dialectic of Enlightenment**, Stanford University Press.
- Huberman, Leo, (1995), **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, (Çev. Murat Belge), 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Illich, Ivan (2006), **Okulsuz Toplum**, (Çev.: Celal Öner), İstanbul: Oda Yayınları.
- Kohn, George Childs (ed.), (2003) **Dictionary of Historical Documents**, Facts of File Inc.
- Koray, Meryem, (2002), **Avrupa Toplum Modeli**, İstanbul: Tüses Yayınları.
- Küçükusta, Ahmet Rasim, (2006), **Modern Zaman Hastalıkları**, İstanbul: Hayy Kitap.
- Manokha, Ivan, (2008), **The Political Economy of Human Rights Enforcement**, Palgrave MacMillan.
- Mulchay, Linda; Tillotson, John, (2004), **Contract Law in Perspective**, 4th Edition, London: Cavendish Publishing.
- Postman, Neil, (1995), **Çocukluğun Yokoluşu**, (Çev: Kemal İnal), Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Sharma, Ashok, (2009), **Business Law**, New Delhi: V. K. Enterprises.
- Slattery, Martin, (2007), **Sosyolojide Temel Fikirler**, (Çev: Ümit Tatlıcan, Gülhan Demiriz), İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Yıldırım, Engin, (1997), **Endüstri İlişkileri Teorileri**, Sakarya: Değişim Yayınları.

Wallerstein, Immanuel, (2009), **Tarihsel Kapitalizm**, (Çev. Necmiye Alpay), 5. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.

Makaleler

Alptekin, Kamil, “Sağlık Hakkı ve İnsan Hakları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 2, 2004

Aydın, İnayet, (2003), “Tıp Fakültelerinin Eğitim İşlevi ve Etik: Tıp Fakültesi Öğrencilerinin Hak ve Sorumlulukları”, **C.Ü. Tıp Fakültesi Dergisi (Özel Ek)**, Cilt: 25, Sayı: 4.

Bottomore, Tom, (2006), “Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, (Çev: Ayhan Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Buğra, Ayşe, (2005), “Yoksulluk ve Sosyal Haklar”, **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu**, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Aralık.

Gülmez, Mesut, (2009), “İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar”, **Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ankara: Belediye-İş Sendikası Yayını.

Hamzaoğlu, Onur, (2004), “Yoksulların Sağlığı Ne Durumda, Etken Ne, Sorun Nasıl Çözülür?”, **Toplum ve Hekim**, Cilt: 19, Sayı: 1, Ocak-Şubat 2004.

Kaya, Ayhan, (2006), “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çok Kültürcülük”, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, (Çev: Ayhan Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Marshall, Thomas Humphrey, (2006), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, (Çev: Ayhan Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Önder, İzzettin, (2009), “Sosyal Hakların Ekonomik Açından İrdelenmesi”, **Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ankara: Belediye-İş Sendikası Yayını.

Peikoff, Leonard, (2009a), “Sağlık Hizmetleri Bir Hak Değildir”, **İş Adamı İçin Felsefe**, (Çev: Taylan Kızılöz), İstanbul: Plato Film Yayınları.

Peikoff, Leonard (2009b), “Göç”, **İş Adamı İçin Felsefe**, (Çev: Taylan Kızılöz), Plato Film Yayınları, İstanbul.

Rand, Ayn, (2009), “Kamulaştırılmış Tıbbın Unutulmuş Adamı”, **Yeni Entelektüel İçin**, (Çev: Orhan Düz; Belkıs Dişbudak), İstanbul: Plato Film Yayınları.

Sarıipek, Doğa Başar, (2006), “Sosyal Vatandaşlık ve Günümüzde Yaşadığı Dönüşüm: Aktif Vatandaşlık”, **Çalışma ve Toplum**, 2006/2.

Uzak, Ahmet / Altuntaş, Mehmet, (Ed.), (2007), “İnsan Hakları Nedir? Temel Bilgiler ve Türkiye’de İnsan Hakları Alanında Yaşanan Gelişmeler”, T. C. Başbakanlık, Aralık 2007.

Tuna, Ş. Gürçağ, (2009), “Sosyal Hakların Analizi”, **Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ankara: Belediye-İş Sendikası Yayını.

Waltz, Susan, “Who Wrote the Universal Declaration of Human Rights?”, **Celebrating 60 Years of Human Rights**, E-Journal USA, Volume:13, Number: 11.

Çevrimiçi Kaynaklar

Chronology of Important Events 1944-1961, Çevrimiçi: <http://dobee.wordpress.com/chronology-of-important-events-1944-1961/>, 31.05.2010.

Çulhaoğlu, Metin, “Kapitalizm ve Hukuk”, Çevrimiçi: <http://haber.sol.org.tr>, 31.05.2010.

DİSK, “Sosyal Güvenlik Sisteminde Reform Önerisi'ne İlişkin DİSK'in Değerlendirme Raporu”, Çevrimiçi: <http://www.devmadensen.org>, 31.05.2010.

Erensoy, Akın, “İnsan Hakları ve İşçi Sınıfı”, Çevrimiçi: http://www.marksist.com/akin_erensoy/insan_haklari_ve_isci_sinifi.htm, Erişim tarihi: 06.03.2010.

Sears, John F., “Eleanor Roosevelt and The Universal Declaration of Human Rights”, Çevrimiçi: <http://www.erooseveltudhr.org>, 02.06.2010.

Zizek, Slovaj, “Zizek'le Söyleşi: Küreselleşme, Kapitalizm, Psikanaliz”, Çevrimiçi: www.ekopolitik.org/images/cust_files/090730115435.pdf, 24.05.2010.